

Informatiemiddag over Energiebesparende maatregelen en vervolg initiatieven Jaar van het Brabants Kloosterleven 2021 d.d. 10 november 2022 – Abdij van Berne

1. Opening en vaststelling agenda

De heer Crajé opent de informatiemiddag en heet de aanwezigen van harte welkom.

2. Presentatie OOM-advies

De heer Crajé opent de informatiemiddag en heet de aanwezigen van harte welkom. OOM-advies is betrokken geweest bij de Pilot Verduurzaming Kloosters die in 2017 gestart is. Deze pilot was een samenwerking tussen de provincie Noord-Brabant en de KNR. Zeven kloosters uit Noord-Brabant hebben hieraan meegewerkt. Als uitkomst van de pilot is de Handleiding Verduurzaming Kloostergebouwen opgesteld. OOM is zelf niet aanwezig, maar de heer Han van der Zanden heeft een presentatie voorbereid. De sheets zijn bijgevoegd als bijlage 1. Door de heer Van der Zanden gemaakte opmerkingen die niet op de sheet vermeld staan, zijn hieronder weergegeven.

Sheets 1 + 2

OOM heeft zich gespecialiseerd in inzichtelijk maken van de ontwikkelingsmogelijkheden van monumenten om de energieprestatie van de gebouwen te verbeteren. Verduurzamen van monumenten maakt hier een belangrijk deel van uit.

Sheets 3 – 6

Vanuit de pilot en andere kloosters waar OOM geadviseerd heeft, is gebleken dat er veel overeenkomsten zijn als het gaat om kloostergebouwen. De lage gebruiksintensiteit is te verklaren door het teruglopende aantal kloosterlingen. De Handleiding Verduurzaming Kloosters is opgesteld om de kloosters op weg te helpen bij het verduurzamen van hun gebouw. Welke stappen moet je nemen, wie moet je in welk stadium inschakelen en wat zijn verstandige en onverstandige maatregelen?

Sheets 7 – 9

Bij een energiescan wordt in de advisering rekening gehouden met:

- de eventuele monumentale waarde van het klooster. Dit is omdat Monumentenzorg de voorgestelde aanpassingen moet goedkeuren;
- de technische en bouwfysische condities. Reden is dat veel aanpassingen die geadviseerd worden de vochthuishouding van het in oude gebouwen verstoren;
- de gebruiksintensiteit. De geadviseerde maatregelen dienen hiermee in overeenstemming te zijn om onnodige kosten te voorkomen.

Belangrijke factor bij alle maatregelen die worden geadviseerd is dat er goed gekeken moet worden naar wat de toekomstige aardgasvrije bron gaat worden. Die dicteert voor een heel groot deel de kansen die er liggen. De pakketten met maatregelen die mogelijk zijn worden in samenhang samengesteld, er wordt een indicatie van de kosten gegeven, de energieprestatie en een prognose van de energiebesparing.

Sheets 10 – 12

Door het clusteren van functies van wonen en samenzijn kan een deel van het klooster minimaal gebruikt worden of zelfs buitengebruik gesteld worden. Dit is een grote stap, maar levert een zeer grote energiebesparing op. Ditzelfde geldt voor het gebruikmaken van een kleine winterkapel zodat de grote kapel in de winter niet verwarmd hoeft te worden. Verwarming met warmtekussens of infraroodpanelen is een goede oplossing voor bijvoorbeeld een bibliotheek. Kijk ook naar de temperatuurinstelling per ruimte. Niet iedere ruimte hoeft evenveel verwarmd te worden. Ook zijn de gebruiksmomenten bij kloosters vaak bekend en kan gewerkt worden met een centrale regeling via slimme thermostaten en thermostaatkranen.

Sheets 13 – 15

Maak gebruik van tochtportalen. Vaak staan alle deuren open, maar het scheelt heel veel energie wanneer je daar deurdrangers op aanbrengt. Natuurlijk moet je rekening houden met kloosterlingen die moeilijker ter been zijn. Hiervoor zijn automatische deurdrangers mogelijk. Radiatorfolie is een zeer eenvoudige manier om ervoor te zorgen dat er minder energieverlies is naar de buitengevel. Juist voor kloosters is dit aan te bevelen omdat het vaak door de constructie en/of de monumentale waarde van het klooster niet mogelijk is om de muren vanaf de binnenkant te isoleren. Overgaan op ledverlichting levert directe besparing op. Waarschuwing: er zijn retrofit led-tubes voorhanden die gelijk in de oude Tl-armaturen passen, maar deze zijn duur en van slechte kwaliteit. Het is beter de Tl-armaturen aan te vervangen of aan te passen.

Sheets 16 – 18

- **Zoldervloerisolatie**
Wanneer een zolder wel in gebruik is loont het om het dak, vanaf de binnenzijde, te isoleren. Isoleren vanaf de buitenzijde is veel duurder en alleen rendabel als het dak zelf ook aan vervanging toe is. Is een zolder niet in gebruik, isoleer dan de zoldervloer zodat er geen warmteverlies is vanuit de verdieping naar de onverwarmde zolder. Wordt een zolder later toch in gebruik genomen worden, dan kan deze zoldervloerisolatie met enkele aanpassingen ook geluids- en brandwerend gemaakt worden.
- **Ramenisolatie**
Er is een aantal varianten mogelijk: dun dubbelglas, vacuümglas, monumentenglas. Dit is echter een kostbare aangelegenheid. Dit komt ook doordat je minimaal 0,3 tot 0,5 m2 moet afnemen per ruitje – ongeacht het snijverlies – en er vaak sprake is van veelruits vensters in kloosters. Kijk goed voor welke ruimtes dit rendabel is. Doe het gefaseerd, te beginnen met de ruimtes die intensief gebruikt worden. Een volwaardig binnen-voorzetraam is een veel goedkopere oplossing. Dit is een zeer hoogwaardige oplossing die een vrij hoge energieprestatie levert. Een goedkope oplossing is het toepassen van warmte reflecterende folie. Nadeel is dat de duurzaamheid op de lange termijn nog niet is aangetoond en de folie in hoog vocht belaste ruimtes minder lang meegaat. Condens zorgt voor vlekken of bobbel.
- **Ramenisolatie glas-in-lood**
Mogelijkheden tot isolatie zijn lastiger. Een buiten-voorzetraam wordt vaak geplaatst om het glas-in-lood te beschermen. Maar dan wordt er tussen de ramen, om condens te voorkomen, buitenlucht geventileerd en dat komt het isolerend vermogen niet ten goede. Een binnen-voorzetraam beschermt je raam niet aan de buitenkant. Een museale opstelling is alleen aan te bevelen bij ramen die niet alleen een monumentale waarde, maar ook een kunsthistorische waarde hebben; bijzonder gebrandschilderd glas. Het wordt uitgenomen en er wordt isolatieglas geplaatst op de plaats van het glas-in-lood. Het glas-in-lood wordt in een nieuw frame aan de binnenzijde museaal voor het raam geplaatst.

Sheets 19 – 20

Kloosters hebben over het algemeen zichtdaken. Daar mogen geen zonnepanelen op aangebracht worden. Bij installaties goed kijken wat de toekomstige warmtebron gaat zijn. Gemeentes hebben een energievisie waarin ze per gebied aangeven waar ze op inzetten als alternatief voor aardgas.

- Vaak zijn dit elektrische warmtepompen. Groot nadeel is dat het een laag temperatuurverwarming systeem is. Normale radiatoren of convectoren zijn niet meer toereikend om een ruimte te verwarmen. De conventionele CV is een hoog temperatuursysteem; er gaat water van minimaal 70 graden door de leidingen. Bij een warmtepomp is dat 40 tot 50 graden. De hoeveelheid warmte die dan afgegeven kan worden is lager. Vaak is een combinatie met vloerverwarming een oplossing. Er zijn ook hoog temperatuur warmtepompen. Deze zijn echter duurder in aanschaf en het stroomverbruik is tweemaal zo hoog.
- Alternatief is biomassa wanneer je gebouw minder geschikt is voor het overstappen naar een warmtepomp. Biomassa is een hoog temperatuur systeem en er zijn dus minder aanpassingen aan het gebouw nodig. Bij het verbranden van hout komt evenveel CO2 vrij als dat je het laat rotten in de natuur. Dus als je afvalhout gebruikt is het een goed alternatief. Als je speciaal bomen gaat kappen om aan de biomassa vraag te voldoen dan geeft het meer belasting aan het milieu dan aardgas.

- Gemeente kan een warmtenet aanbieden. Dit geldt vooral voor kloosters die binnen de bebouwde kom liggen. Kan een hoog, een midden of een laag temperatuur warmtenet zijn.
- Hybride systeem toepassen. Gasgestookte ketel in combinatie met een luchtwarmtepomp. Als de warmtepomp het niet redt stookt de CV bij of neemt het helemaal over.

De gekozen bron dicteert de maatregelen die genomen moeten worden. Overstappen op een laag temperatuur systeem zorgt ervoor dat je niet alleen je verwarmingssysteem aanpassen, maar ook je gebouw op alle punten zeer goed isoleren. Dit vraagt grote investeringen zoals vloer- en wandverwarming of laag temperatuur radiatoren. Bij een midden temperatuur systeem is de isolatie zeker aan te bevelen, maar de noodzaak is iets minder groot. Bij een hoog temperatuur systeem gebruik je meer energie maar je hoeft minder of geen aanpassingen te doen.

Sheets 21 – 23

Hoe wil ik mijn klooster gebruiken in de toekomst? Een visie hierop is voorwaarde voor het nemen van eventuele grootschalige maatregelen. Er zijn niet veel mogelijkheden om de verduurzaming van de kloosters collectief aan te pakken. Er zijn veel overeenkomsten, maar er zijn nog meer verschillen. Daardoor worden andere keuze gemaakt en zijn andere materialen nodig. Wel kan gezamenlijk energie, verlichting en zonnepanelen en materialen voor kierdichting worden ingekocht.

3. Presentatie Erfgoedcentrum Sint Agatha

De heer Crajé geeft het woord aan mevrouw Marga Arendsen, directeur van het Erfgoedcentrum Sint Agatha, over de opvolging van de adviezen die zijn voortgekomen uit de pilot in 2017. Mevrouw Arendsen vertelt hierover aan de hand van een PowerPoint presentatie (bijlage 2). In 2017 gingen de KNR en de provincie Noord-Brabant in gesprek met een aantal kloosters over de toekomst en de mogelijkheden tot verduurzaming. Als resultaat hiervan is in 2018 een energiescan uitgevoerd. Deze scan is ontstaan uit de zorg over een groot energieverbruik en hoge kosten voor kloosters.

De opzet van de energiescan was:

1. Rekening houden met de historische context en waardering gebouwen. Waar liggen de mogelijkheden tot aanpassing en waar niet?
2. Het opstellen van een technische beschrijving van gebouwdelen en installaties. Een beschrijving per gebouwdeel, muren, dak- en vloerconstructies, ramen, installaties en gebruik.
3. Het in kaart brengen van de bestaande energieprestaties; oppervlaktes, inhoud, warmteweerstanden en gas/elektra verbruik.
4. Het nemen van maatregelen om energieprestaties te verbeteren.

De adviezen zijn gedetailleerd; per gebouwdeel en per installatie. De focus ligt op:

- a) Gebruik
- b) Verhogen van de isolatiewaarde
- c) Verduurzaming van de opwekking

Bij alle adviezen is een berekening gemaakt van de investeringskosten en de te verwachten besparing.

In de afgelopen jaren heeft Klooster Sint Agatha vooral ingezet op energiebesparing en pas recentelijk is volledige verduurzaming van de energieopwekking een punt van aandacht. Uit de energiescan bleek dat het energieverbruik van het Klooster Sint Agatha minder is dan het gemiddelde van de onderzochte kloosters. Dit heeft vermoedelijk te maken met het gebruik. Alle ruimtes die niet expliciet gebruiksruidtes zijn (gangen, opslagruimtes) worden in principe alleen vorstvrij gehouden. Verder wordt ongeveer de helft van de gebouwen gebruikt door het Erfgoedcentrum. Dat is 's avonds en in de weekenden gesloten en wordt dan ook niet verwarmd. Maar al met al lagen de jaarlasten in 2021 toch rond de 50.000 euro. (130.000 kWh en 40.000 m³ gas).

Bij het Kloosters Sint Agatha komt elektra centraal binnen via het elektriciteitshuisje (transformatorhuisje) op het kloosterterrein. Daar wordt het totaalverbruik gemeten. Vandaar gaat het met vertakkingen en tussenmeters naar de verschillende gebouwdelen en gebruikers. Gas komt op verschillende plaatsen binnen. Er zijn meerdere aansluitingen; voor de kerk, voor de rest van de kloostergebouwen, voor

enkele bijgebouwen. De kerk heeft een installatie voor heteluchtverwarming. De rest van het hoofdgebouw draait op één grote cv-ketel. De bijgebouwen hebben eigen cv-ketels. Een deel van het gebouw krijgt centraal warm water via een gasboiler, andere delen hebben plaatselijke elektrische boilers.

Per bouwdeel zijn adviezen uitgebracht:

- Kerk. Het rapport stelt aanpassingen voor van de installatie voor heteluchtverwarming. Van isoleren van de kanalen tot het modificeren van de ketel. Dat zijn behoorlijke investeringen voor een ruimte die 's winters minimaal gebruikt wordt. Vooral nog kiezen we ervoor om de verwarming zo min mogelijk aan te zetten; eigenlijk uitsluitend om de ruimte vorstvrij te houden. Voor gebedsvieringen in de winter betekent dit een dekentje om en eventueel een plaatselijke oplossing zoeken.
- Woongedeelte zuid/oostvleugels. Dit deel is in 2022 volledig verbouwd waarbij veel adviezen in de energiescan zijn opgevolgd, dan wel op een andere manier uitgevoerd om hetzelfde resultaat te behalen. Bij het dak is het asbest dakbeschot verwijderd en vervangen door isolerende dakplaten. De woningen zijn volledig geïsoleerd door middel van binnen-voorzetwanden inclusief goed geïsoleerde voorzetramen. En ook de vloeren zijn geïsoleerd. De energiescan raadde vloerverwarming aan; dit bleek vanwege de draagkracht van de vloeren alleen haalbaar op de begane grond. Op de verdiepingen zijn weer radiatoren geplaatst, maar deze zijn nu wel voorbereid op lage temperatuur verwarming. Op dit moment worden de appartementen nog verwarmd door de centrale cv-ketel. Deze zal over een aantal jaren vervangen moeten worden en dan hopen we weer een stap te zetten richting duurzame opwekking van energie. De energiescan raadde aan om de metalen ramen te vervangen door nieuwe ramen. Dit vond Monumentenzorg echter geen goed idee, zodat er nu overal goed isolerende voorzetramen geplaatst zijn. Voor de ruim 30 dakkapellen kwam Monumentenzorg zelf met een alternatief voorstel dat veel kosten heeft bespaard en voor een betere lichtinval zorgt: de dakkapellen zijn vervangen door dakvensters. De woonruimtes worden geventileerd door middel van een warmte terugwin ventilatiesysteem dat ook moet bijdragen aan energiebesparing. In de praktijk worden bewoners hier echter niet blij van en ventileren toch vooral met het openzetten van ramen.
- Erfgoedcentrum. Energieslurper is hier het archiefdepot. Het rapport adviseerde om nog eens opnieuw te kijken naar de afspraken die zijn gemaakt voor het klimaat in het depot en om zonnepanelen op het dak te plaatsen; dat is allebei gebeurd. In overleg met het Nationaal Archief zijn de grenswaarden voor temperatuur en luchtvochtigheid verruimd en wordt de installatie 's nachts uitgezet omdat de waarden in een gesloten, vol depot maar heel langzaam veranderen. De zonnepanelen op het dak voorzien in een deel van de stroomvoorziening. Het stroomverbruik van het depot was in 2021 80% lager dan in 2018. Om het stroomverbruik in de rest van het Erfgoedcentrum terug te brengen werd Ledverlichting aangeraden. Daar waren we al mee bezig en inmiddels zijn bijna alle lampen vervangen, inclusief de TL-buizen. In het gasverbruik zitten grote schommelingen per jaar, wat het moeilijk maakt om er een lijn in te zien. We kregen een aantal eenvoudige adviezen om het verbruik te minderen: branddeuren dichthouden, kieren bij de deuren dichten, radiatorfolie achter de radiatoren aanbrengen, en de buitendeur dichthouden. Met het oog op de kostenstijgingen dit jaar worden deze maatregelen nu allemaal uitgevoerd. Er werden ook twee bouwkundige investeringen geadviseerd. (1) het isoleren van de begane grond en (2) het aanbrengen van een extra zolder op de bovenste verdieping, die nu 7 meter hoog is. In beide gevallen gaat het om zo'n 500 m2 vloeroppervlakte en grote investeringen. Deze zullen we voorlopig niet integraal uitvoeren. We proberen voornamelijk door het aanpassen van de functies van ruimtes het energieverbruik terug te brengen. Voor komende winter hebben we bijvoorbeeld afgesproken om de werkplaatsen op de begane grond naar de eerste verdieping te verhuizen. Verder is de begane grond vooral tentoonstellingsruimte, die in de wintermaanden niet is opengesteld. De bovenverdieping is voor de helft opslagruimte. Die hoeft niet verwarmd te worden.
- Studiezaal Erfgoedcentrum. Dit is een open ruimte met drie verdiepingen en een buitenschil van enkel glas. Hier is bij de energiescan niet expliciet naar gekeken. Dit nemen we dus mee bij de volgende versie van de scan, want hij is inmiddels te oud om nog te kunnen gebruiken bij subsidieaanvragen. Een scan mag maximaal drie jaar oud zijn. Dat is dus overigens ook iets wat we met de energiescan gedaan hebben: bij ongeveer elke subsidie aanvraag is intussen een

energieplan nodig. Zelfs bij subsidieaanvragen voor restauratie van de tuinmuren van het klooster, die toch echt niets met energieverbruik te maken hebben.

Verdere verduurzaming gaat best wel een opgave worden, waar we in ons geval alleen maar geleidelijk aan naar toe kunnen werken, gezien de kosten en omvang van de opgave. Het klooster is een groot en divers gebouwencomplex met beperkingen ten aanzien van de te bereiken isolatiewaarde. Financieel kunnen we pas grote ingrepen doen als bestaande voorzieningen zijn afgeschreven. We moeten praktisch en nuchter werken met technieken die zich bewezen hebben.

Als mogelijkheid voor verduurzaming van de energiebronnen noemt de energiescan de plaatsing van een warmtepomp voor bodenwarmte. Dat betekent niet alleen een forse investering voor de pomp, maar ook voor de rest van de installaties. Alleen de nieuwe woningen zijn nu geschikt voor lage temperatuur verwarming. Vooralsnog gaan we ervanuit dat in koude dagen bijverwarming door een cv-ketel nodig zal blijven. Verder werd de optie genoemd om meer zonnepanelen te plaatsen. Op schuurdaken of in de tuin. De schuurdaken die genoemd werden, gaan dat echter voor het grootste deel niet houden. De tuin is wel een mogelijkheid, al geeft het rapport al aan dat het niet echt een fraai beeld zal zijn. Dat is zo, maar wij zouden er wel mee kunnen leven gezien het belang van verduurzaming. We zouden dan echter vooral meer stroom produceren op momenten dat we die zelf niet nodig hebben en kunnen op dit moment niet terug leveren. We staan met andere grootverbruikers op een wachtlijst van Enexis totdat het stroomnetwerk meer terug levering toelaat. Ook dan is het de vraag of de substantiële uitbreiding van zonnepanelen een haalbare optie is, gezien het verschil tussen in- en verkoopprijzen van elektra. We hebben het eigenlijk nodig dat elektra kan worden opgeslagen, maar zover is de techniek nog niet.

Verder is het de vraag wat je van het wonen en werken in zo'n oud gebouw mag verwachten. We halen nooit het comfort van een nieuwbouwwoning en wat mij betreft hoeft dat ook de norm niet te zijn. Temperatuurverschillen maken onderdeel uit van het verblijven in een oud kloostergebouw. De vaste gebruikers passen zich hieraan aan, maar bezoekers die goed geïsoleerde huizen gewend zijn roepen soms 'wat is het hier koud'. Soms moeten we misschien ook gewoon denken 'wen er maar aan'. We hopen dat geleidelijk aan duidelijk wordt wat een goeie weg is, door ons verder te verdiepen in de mogelijkheden en door de ontwikkeling van nieuwe technieken.

De heer Crajé dankt mevrouw Arendsen voor haar toelichting op de wijze waarop Kloosters Sint Agatha omgegaan is met de adviezen uit de energiescan.

De volgende vragen worden gesteld c.q. opmerkingen worden gemaakt:

- Het Klooster Sint Agatha is grootverbruiker en mag niet terugleveren aan het stroomnet. Volgens de Elektriciteitswet is er sprake van grootverbruik als de aansluiting groter is dan 3x 80 ampère. Op dit moment zijn de zonnepanelen dus alleen voor eigen gebruik; er kan geen voordeel behaald worden uit terug levering. Een oplossing zou kunnen zijn de grootverbruik aansluiting te vervangen door meerdere kleinverbruik aansluitingen. Dan kan er wel terug geleverd worden. Echter, wanneer de salderingsregeling vervalt, vervalt ook dit voordeel.
- Waarom kwam Monumentenzorg met het idee de dakkapellen te vervangen door dakvensters? Dit geeft een behoorlijk ander beeld. De dakkapellen dateerden uit 1950. Door deze te vervangen door dakvensters werd het aanzicht van het klooster in de oude staat van voor 1950 hersteld. De dakkapellen hadden geen monumentenstatus.

4. Ervaringen van andere deelnemers aan de pilot

Het Klooster Sint Agatha is één van de zeven kloosters die meegedaan hebben aan de pilot. De heer Crajé vraagt of andere deelnemers nog aanvullingen hebben. De heer Bert Monquil antwoordt dat de Abdij van Berne ook meegedaan heeft. De Norbertijnen zijn gestart met de quick wins. Kierdichting, het vervangen van de lampen, het plaatsen van meer efficiënte ketels. Er is gekozen voor conventionele oplossingen omdat de andere oplossingen erg prijzig zijn. Samen met de gemeente en de provincie wordt gekeken naar de herbestemming van delen van het klooster. In de winter worden de vieringen in de kleine kapel gehouden. Om energie te besparen zijn niet alleen besparende maatregelen nodig, maar ook een gedragsverandering van de bewoners van het klooster, de medewerkers en de huurders. Het

doorberekenen van de meerkosten van energie aan de huurders is niet altijd mogelijk. De Abdijs van Berne heeft heel veel verschillende huurders die allemaal proberen het hoofd boven water te houden. Eigenlijk is een hoge intensiteit van verduurzaming nodig, maar dit is voor de Norbertijnen niet op te brengen.

5. Presentatie Movenext

De heer Crajé geeft het woord aan de heer Huibrecht Bos. De heer Bos stelt zich kort voor. Hij heeft Bedrijfseconomie en Civiel Recht gestudeerd en heeft lange tijd een IT-bedrijf gehad. Dat heeft hij verkocht en zich gespecialiseerd in herontwikkeling van gebouwen en met name in energiebesparing en verduurzaming van gebouwen. De heer Bos mag energielabels verstrekken. Deze labels worden op een, voor hem, verkeerd moment gevraagd. Namelijk als er verkocht wordt en dan wordt er niet meer verduurzaamd.

Er wordt een vraag gesteld over energielabels. Klopt het dat er wettelijk nog geen verduurzamingseisen zijn vastgelegd als het gaat om energielabels? Kloostergebouwen hoeven geen energielabel te hebben. De heer Bos antwoordt dat dit een vraag is die buiten het onderwerp van deze informatiemiddag valt. Wellicht is het beter om hier op een later moment op terug te komen. Maar inderdaad, in zijn algemeenheid geldt voor monumentale gebouwen een uitzondering. Energielabels zijn opgezet om bij redelijk moderne gebouwen te bepalen wat de energieprestatie is. Monumentale gebouwen, kloosters, zijn niet gebouwd met moderne materialen. Een energielabel heeft een pré-use werking; voor de gebruiker er in zit. Kloosters hebben over het algemeen een sober temperatuurbedrijf en wijken daarmee ook af van andere gebouwen.

De heer Bos heeft zich toegelegd op de verduurzaming van monumentale gebouwen. Als je een monument bezit, dan geef je om dat gebouw en ben je eerder bereid, binnen je mogelijkheden, om in het gebouw te investeren. Movenext richt zich op drie dingen:

1. Energiebesparing.
2. Comfortverbetering.
3. Gebouwbehoud.

Bij alle adviezen zijn deze drie pijlers uitgangspunt. Energie is de prijs voor comfort en je probeert het zo comfortabel mogelijk te maken. Voordat je aan het comfort gaat sleutelen moeten er al een heleboel andere dingen onderzocht zijn en niet blijken te kunnen. Inleveren op comfort is een laatste redmiddel. Het is niet goed om het altijd net te koud te hebben, altijd net te weinig licht te hebben of altijd net te weinig te ventileren. Een gebouw moet doen waar het voor bedoeld is, maar daarin zijn de normen wel verschoven in de loop van de tijd. In een monument lukt het nooit om de nieuwbouwnorm te halen. Maar dat wil je ook niet.

De triniteit is voor kloosterlingen heel belangrijk, maar ook in mijn werk gaan dingen vaak in drieën. De eerste drie staan hierboven; energie – comfort – gebouw. De tweede is de energiebesparing. Drie redenen:

1. Milieu. We moeten de aarde niet uitputten en doorgeven aan de volgende generaties.
2. Portemonnee. Energie is onbetaalbaar geworden en reden om nu echt in te zetten op energiebesparing.
3. Verspilling tegengaan. Energie opwekken kost moeite en het is jammer om dan een deel te verspillen.

Verspilling is onder te verdelen in drie typen:

1. Energie die je wel afneemt, maar niet gebruikt. Licht laten branden als je er niet bent, ruimtes die je niet gebruikt verwarmen. Dus kijk goed naar de energiebehoefte van je gebouw. Dit kwam ook in de presentatie van OOM-advies naar voren. Vleugels worden soms integraal verwarmd terwijl ze maar gedeeltelijk worden bewoond of gebruikt. Met een regeling kun je daar veel op besparen. Vaak heeft een pand veel ruimte die je ook anders kunt gebruiken in de winter. Je kunt kiezen voor ‘kasteelbewoning’; in de winter op een kleiner oppervlakte gaan wonen.

Delen van het pand afsluiten en alleen vorstvrij houden. Op die manier ga je zuinig en efficiënt om met energie zonder dat dit ten koste van het comfort gaat.

2. Energie die verloren gaat. Door kieren, ramen, openstaande deuren. Oplossing is isoleren van het glas, de gevel, de radiatoren.
3. Energie die je verkeerd, niet efficiënt, opwekt. Bronnen voor energie zijn gas, elektriciteit en duurzame energie. In zijn algemeenheid is gas geschikt om te verwarmen en minder om te verlichten. Elektra is geschikt om te verlichten en minder om te verwarmen. Verwarmen met elektra is duurder dan met gas, maar soms kan dit toch de betere oplossing zijn. Als je verwarmt met gas stook je het water warm dat via de radiatoren de lucht verwarmt. De stijging van de temperatuur verloopt traag. Wanneer er sprake is van veel gebruiksmomenten van een ruimte, dan is dat een prima oplossing. Maar wanneer je een ruimte maar een beperkt aantal keren gebruikt, dan kan verwarming via elektriciteit uiteindelijk toch goedkoper zijn. Bijvoorbeeld door een infraroodpaneel dat gekoppeld is aan de verlichting en alleen aangaat wanneer het licht aangedaan wordt. Het is dus van belang om te kijken naar het type gebruik om warmteverlies te beperken. Een kerk kan je isoleren, maar dan gaat het om heel veel oppervlakte en je blijft het geheel verwarmen. Dus moet je je de vraag stellen of isoleren wel de beste manier is om aan je warmtebehoefte te voldoen. Daarom is het goed om onderscheid te maken tussen verkeersruimten en verblijfsruimten. Wanneer mensen bewegen produceren ze warmte en hoeft de lucht niet zo warm te zijn. Bovendien zijn die verkeersruimten nooit heel koud, want ze krijgen warmte door het warmteverlies uit de belendende ruimten. In verblijfsruimten moet het wel comfortabel zijn omdat kou ervoor zorgt dat je minder goed kan functioneren. Je krijgt het koud doordat de onderste luchtlaag koud is. Als ramen hoger dan twee meter zijn dan koelt de lucht tegen die ramen af en zakt naar beneden. Dit is de zogenaamde koudeval. De temperatuur is het laagst in de onderste vier centimeter van een ruimte. Daarom helpen voetenbanken en stoven – zelfs zonder kooltjes – om deze kou te vermijden.

Trias energetica:

1. Energiebehoefte.
2. Fossiel opgewekte vermogen.
3. Duurzaam opgewekt vermogen.

Zonne-energie en terugleveren van opgewekte energie. De vraag is of je zonnepanelen mag leggen als klooster. Voor alle gebouwen die monumentaal zijn is de gemeente het bevoegd gezag. U bent als eigenaar verantwoordelijk, maar voor alle wijzigingen aan het pand dient u een vergunning aan te vragen. De vergunning wordt getoetst en er wordt gekeken of er sprake is van reversibele maatregelen. Dit zijn maatregelen die geen blijvende impact op het gebouw hebben. Bijvoorbeeld een zonnepaneel. Dit paneel wordt weliswaar op het dak gelegd, maar is zonder al te veel moeite ook weer weg te halen. Datzelfde geldt voor voorzetramen. Deze zijn ook weer weg te halen zonder dat het gebouw verandert. Het vervangen van ramen is irreversibel; het is een blijvende verandering. Vergunningverleners zijn bij reversibele maatregelen eerder geneigd de vergunning te verlenen. Het is dus belangrijk bij de vergunningaanvraag voor zonnepanelen om te benadrukken dat je het doet om te verduurzamen en dat het een reversibele maatregel is. En de gemeenten zijn er inmiddels ook wel van doordrongen dat dit soort verduurzaming noodzakelijk is om de gebouwen in stand te blijven houden. Overigens zijn reversibele maatregelen niet vergunningsvrij. Voor alle bouwkundige aanpassingen dient een vergunning aangevraagd te worden. Bij een afwijzing is het altijd goed om te proberen het gesprek aan te gaan; om uit te leggen waarom deze maatregel noodzakelijk is. Vaak helpt het ook om een ambtenaar uit te nodigen om de situatie zelf in ogenschouw te nemen.

Gevraagd wordt of je in beroep kan gaan bij een afwijzing. Er is geen beroepsinstantie, maar je kan zeker een gesprek aanvragen. Het is van belang dat je je laat adviseren bij bouwkundige aanpassingen en dat je er een architect bij betreft die ervaring heeft met monumentale gebouwen en ook de plaatselijke omstandigheden kent; die zijn weg weet binnen de gemeentelijke ambtenarij. Je kan een voorgenomen plan ook eerst laten toetsen. Dan kijkt de ambtenaar of alle benodigde stappen zijn genomen en of de aanvraag compleet is. Dit voorkomt een afwijzing omdat je slechts vergeten bent een asbestverklaring toe te voegen. Voor zonnepanelen zijn geen bouwkundige aanpassingen nodig dus is een vergunningaanvraag vaak een korter traject. En, zoals uit de presentatie van mevrouw Arendsen bleek,

het helpt ook als je aanpassingen doet die teruggrijpen op hoe het vroeger was. Het vervangen van de dakkapellen door dakvensters was mogelijk omdat dit de oude situatie van voor 1950 was. Je grijpt terug naar een ouder tijdsbeeld. Er zijn termijnen gesteld waarbinnen de gemeente moet reageren. Deze termijn kan eenmaal verlengd worden. Wanneer ze dat niet doen, dan kun je aandringen op een beslissing. Het belangrijkste is om de dialoog open te houden. Ambtenaren werken met regels van bestuur. Deze volgen zij op. Wanneer je er samen niet uitkomt en je bent van mening dat de regels niet goed zijn, dan zul je je tot het bestuur, de gemeenteraad, moeten wenden.

Het is heel verstandig om qua tijdsplanning als qua investering onderscheid te maken:

1. Wat moet nu? Lampen vervangen door ledverlichting is echt een quick win. Je bespaart meer dan 90% op je gebruik. Ook het aanbrengen van radiatorfolie is een eenvoudige manier om snel te besparen. Deze twee maatregelen dient iedereen zo snel mogelijk uit te voeren. Wellicht als een gezamenlijk project. Breng in kaart hoeveel lampen en radiatoren er per klooster zijn en laat een ploeg van klooster naar klooster rijden om deze werkzaamheden uit te voeren. Kijk ook naar je buitenverlichting. Werk met bewegingsmelders. Dan maak je je pand ook minder inbraakgevoelig. Natuurlijk mag je een mooi pand in het donker aanlichten. Maar doe dat alleen op tijdstippen dat er ook voorbijgangers te verwachten zijn en niet de hele nacht door.
2. Wat kun je nu plannen maar kun je niet zelf doen?
3. Wat vraagt grote beslissingen en zal in samenhang met andere maatregelen uitgevoerd moeten worden.

Afsluitend nog wat informatie over hybride verwarming. De combinatie van een CV met een warmtepomp. De warmtepomp wordt alleen ondersteund door de CV wanneer het heel koud is of wanneer je een ruimte heel snel moet opwarmen. In veel gevallen kun je een deel van het stoken via een warmtepomp realiseren. Ook kan je ervoor kiezen om met infrarood plaatselijk bij te verwarmen. Dat zou bij een vergadering uitstekend werken. De eerste 30 minuten warm je bij en daarna geven de aanwezigen zoveel warmte af dat het niet meer nodig is.

De heer Crajé dankt de heer Bos voor zijn bijdrage.

6. Presentatie vervolg initiatieven Jaar van het Brabants Kloosterleven 2021 +

7. Samenwerking religieuze instituten

De heer Crajé geeft het woord aan de heer Jasper van Deurzen en mevrouw Marloes van de Hei. De heer Van Deurzen is Verderbrenger, adviseur van de provincie Noord-Brabant op het gebied van erfgoed en adviseur van verschillende kloosters. Mevrouw Van de Hei is werkzaam bij de Erfgoedfabriek van de provincie Noord-Brabant en projectleider Brabants Kloosterleven. De heer Van Deurzen licht het vervolg op de initiatieven van het Jaar van het Brabants Kloosterleven 2021 aan de hand van een PowerPoint presentatie (bijlage 3) toe. De door de heer Van Deurzen gemaakte opmerkingen die niet op de sheet vermeld staan, zijn hieronder weergegeven.

Sheet 3

De jubilea van de vier kloosters in 2021 zijn:

- Norbertijnen 900 jaar.
- Norbertinessen 750 jaar.
- Clarissen 550 jaar.
- Kruissheren 650 jaar.

Deze kloosters hebben hun eigen jubilea gevierd en geprobeerd is hierop aan te vullen.

Sheet 4

Er is gekeken naar wat de kloosters zelf al produceren. Ook hier is ondersteuning geboden. Door ze met elkaar in contact te brengen, door producten te combineren en er wordt nu gekeken of ze via een webwinkel in gezamenlijkheid verkocht kunnen worden. Op deze manier kan een bijdrage geleverd worden aan de exploitatie van de kloosters.

Sheet 5

- Er zijn kloosterlunches aangeboden. Om deze speciale producten die duurzaam worden gemaakt volgens een oorspronkelijk recept waar een heel verhaal achter zit onder de aandacht te brengen.
- Het stoplab loopt nog steeds. Dit gaat over het bewerken van textiel. Duurzaam omgaan met textiel wordt steeds belangrijker en juist in de kloosters is veel ervaring in het hergebruiken van textiel zodat het opnieuw weer een functie krijgt.

Sheet 6

Voor Ons Kloosterpad zijn kloostersouvenirs ontworpen door vijf kunstenaars; iedere kunstenaar heeft drie souvenirs ontworpen. De souvenirs vertellen het verhaal van het betreffende klooster. De souvenirs worden verkocht aan de wandelaars en de opbrengst komt ten goede aan de kloosters.

Sheet 7 – 13

- In de provincie Noord-Brabant liggen 660 plekken die dienst hebben gedaan of nog doen als klooster. Dit ligt als een grote speldendecken over Noord-Brabant heen. Het idee voor een Kloosterpad is in 2018 ontstaan toen we met de kloosters van de pilot bijeenkwamen in Museum Krona in Uden. Abt Denis Hendrickx heeft toen de naam ‘Ons Kloosterpad’ aangedragen. ‘Ons’ is een knipoog naar de gevleugelde uitspraak in Brabant, maar geeft ook aan dat het een pad van ons allemaal is. Van alle kloosters en wandelaars gezamenlijk.
- Het pad is 330 kilometer lang – 15 etappes – en loopt door het midden en oosten van Noord-Brabant. Reden is dat we zoveel mogelijk nog actieve gemeenschappen wilden verbinden. Een aantal kloosters in West-Brabant ligt niet aan het pad; de Heilige Driehoek in Oosterhout, Huijbergen, Zundert.
- Ons Kloosterpad is op 30 april 2021 bij de Clarissen in Megen geopend door de Commissaris van de Koning.
- Er wordt samengewerkt met Visit Brabant. Zij hebben een zeer groot bereik en netwerk. Zij beheren en onderhouden Ons Kloosterpad. Hun netwerk van vrijwilligers lopen regelmatig alle knooppunten na en zorgen dat de bewegwijzering in orde is en blijft.
- De ambitie bij het Bindboek was de verhalen van de kloosters bekend te maken bij een breder publiek. Interviews, uitleg, toelichtingen. Het is een succes. Wel is het zwaar om mee te nemen onderweg. Daarom zijn er ook losse routekaarten in het Bindboek opgenomen.
- Ieder klooster kan zelf bepalen welke faciliteiten ze willen aanbieden. Wandelaars snappen niet altijd dat niet ieder klooster overnachtingen aanbiedt, maar we willen geen enkele druk op de gemeenschappen uitoefenen; zij bepalen. Eigenlijk is het ook wel goed dat je niet overal naar binnen kan en mee kan doen. Dit geeft het pad een zekere mate van exclusiviteit.
- De Facebookpagina ‘Wandelaars Ons Kloosterpad’ heeft inmiddels 1500 leden. Op deze pagina wordt informatie uitgewisseld, tips gegeven en verhalen gedeeld. Dat geeft ook aan dat het pad echt van iedereen is.

Sheets 14 – 16

Per locatie – op Tilburg na – is inmiddels ook een kloosterrondwandeling beschikbaar. De Abdij van Berne was de eerste in november 2021. De rondwandelingen, die tussen de vijf en 15 kilometer lang zijn, zijn bedoeld voor mensen die van A naar A willen lopen en niet van A naar B.

- Dit jaar zijn we gestart met gangmakers. Dit zijn mensen die een etappe van Ons Kloosterpad verder onder de aandacht proberen te brengen. Dus niet alleen de start- en eindlocatie van een etappe, maar ook de plekken die je onderweg passeert.
- Veel mensen lopen meer dan één etappe en willen graag overnachten. Om de druk op de kloosters weg te nemen wordt gewerkt aan Kloosterpad cabins. Eerst als pilot op een drietal plekken en als het een succes is, uitbreiden naar meer plekken.

Sheet 17

- Twee personen, inmiddels drie, hebben aangegeven zich te willen inzetten voor een Kloosterfietspad. Er ligt nu een conceptroute die wordt gefietst en beschreven. Het is de bedoeling om West-Brabant hier ook bij te betrekken.

- Eén van deze heren komt uit Limburg en hij is van plan om, wanneer het fietspad in Noord-Brabant is gerealiseerd, de verbinding te leggen met Limburg.
- Er wordt nagedacht over aanfietsroutes vanuit verschillende kanten naar het Kloosterfietspad.

Sheets 18 – 21

- Geopend in de kapel in Sint Agatha door koning Willem Alexander. Helaas door corona online.
- De jubilarissen hadden elk een eigen programma en door het Jaar van het Brabants Kloosterleven is hierop aangesloten.
- Voor de speciale uitgave van de straatkrant Sammy is een lettertype ontwikkeld dat gedrukt is door het scriptorium. Hierin zijn handschriften van Brabant verzameld.
- De kloostergasten waren mensen die nog helemaal niets wisten van het kloosterleven. Om hen het verhaal te vertellen.
- De theatervoorstelling ‘De Leken’ had als uitgangspunt de vraag: ‘Stel dat je in deze tijd een nieuwe orde zou stichten, wat zou dat dan betekenen?’
- Een aantal reacties van mensen op dit jubileumjaar is verzameld op sheet 21.

Sheets 22 – 24

- Doel is steeds geweest om nieuwe doelgroepen bekend te maken met de betekenis van het kloosterleven.
- Het genereren van een betekenisvol aanbod is van groot belang.
- De pers heeft heel veel interesse getoond en daardoor is het verhaal nog breder verteld.
- Zr. Bettina van de Missiezusters van het Kostbaar Bloed in Aarle-Rixtel en Carmen hebben samen een deel van het pad gelopen. Ze zijn met elkaar in gesprek gebleven. Zr. Bettina woont en werkt inmiddels in Duitsland. Ze werkt met probleemjongeren en Carmen heeft een zorgboerderij met ezels. Ze zijn nu samen aan het nadenken of deze jongeren bij Carmen een plek zouden kunnen krijgen.
- Ontmoeten en verbinden, dat proberen we te organiseren en te faciliteren. De kloosterwaarden opnieuw bekend maken. Met nieuwe blikken en nieuwe perspectieven.

We merken dat we iets in handen hebben dat doorgang zou moeten vinden. Dit verzoek wordt ook voorgelegd aan de politiek. Maar een voorwaarde is dat de religieuzen zelf een bepaalde plek in het geheel innemen. Daarover zijn we in gesprek. Daarom ben ik ook blij dat ik dit vanmiddag deze presentatie voor u mocht houden. Mevrouw Van de Hei zal nu vertellen hoe de provincie Noord-Brabant hun rol in dit onderwerp ziet.

De samenwerking tussen de provincie Noord-Brabant en de KNR is enkele jaren geleden gestart. De KNR gaf aan dat een aantal kloosters met bepaalde vraagstukken zaten. De provincie is toen op individueel niveau, maar ook op gezamenlijk niveau gesprekken aangegaan. In Noord-Brabant zijn 660 plekken die klooster geweest zijn of nog zijn. Het kloosterlijk erfgoed is dus belangrijk voor de geschiedenis, maar ook voor de toekomst van Noord-Brabant. Het verhaal is belangrijk genoeg om door te geven en te (blijven) vertellen. Om dit verhaal verder te dragen is een netwerk van groot belang. Door het verhaal te vertellen komt het kloosterleven weer onder de aandacht, wordt het kloosterleven meer zichtbaar, kan er beter samengewerkt worden en kan er gewerkt worden aan de verbetering van de exploitatie van de kloosters. Er is een aantal projecten gestart om die doelen te bereiken. Hierover heeft de heer Van Deurzen al het een en ander verteld. De echte start was in 2018 en aangezien de provincie met periodes van vier jaar werkt, is het eindpunt in 2022. Echter, de provincie ziet ook wel dat er heel veel bereikt is in de afgelopen jaren. Er zijn heel veel mooie initiatieven die verder gedragen zouden moeten worden. Er zal echter een legitimatie moeten zijn om verder te gaan. Visit Brabant heeft inmiddels enthousiast aangehaakt. Zij willen bijdragen om het kloosterleven zichtbaar te maken. Maar de steun en inzet van de kloosters en de kloosterlingen is ook nodig om de initiatieven te borgen. Laat weten dat je er bent en dat je door wilt gaan zodat de provincie ondersteuning kan bieden.

De heer Crajé dankt de heer Van Deurzen en mevrouw Van de Hei voor hun bijdrage. Voor de KNR is dit traject gaan lopen na een brief, gericht aan het Dagelijks Bestuur van de KNR, die abt Denis Hendrickx heeft geschreven namens 15 religieuze instituten die aan Ons Kloosterpad liggen. De vraag is of

er gezamenlijk opgetrokken kan worden en of de KNR aanspreekpunt kan zijn voor de provincie Noord-Brabant. Het Dagelijks Bestuur KNR heeft zich bereid verklaard te helpen bij het zoeken naar een structuur om deze initiatieven te ondersteunen. Het zal een vereniging worden van religieuze instituten die actief mee willen doen. Wel wil het Dagelijks Bestuur KNR nadrukkelijk de mogelijkheden open houden om initiatieven Nederland-breed uit te werken. We starten met de groep die elkaar al kent uit het Jaar van het Brabants Kloosterleven en gaan vandaar uit verder werken. We gaan een voorstel voor een structuur uitwerken en de kloosters ook vragen lid te worden van de vereniging. Uiteraard zullen we de provincie Noord-Brabant op de hoogte houden van de ontwikkelingen.

8. Rondvraag en sluiting

- *Wordt er overwogen om Ons Kloosterpad uit te breiden naar West-Brabant?*
Dit zal zeker onderzocht worden door de nieuwe vereniging. Andere mogelijkheden zijn Limburg, Egmond. Er ligt nu een mooi format dat ook op andere plaatsen toegepast kan worden. Er zullen fondsen geworven worden zodat voor een beperkte periode iemand aangesteld kan worden die al die mogelijkheden en samenwerkingsvormen zal gaan onderzoeken. Waar zit een mogelijkheid voor een tweede Kloosterpad, hoe kun je kloosterproducten gezamenlijk gaan verkopen? Dit is ter ondersteuning van de kloosters die steeds meer moeite krijgen om dit soort dingen zelf te blijven organiseren. Het Dagelijks Bestuur KNR heeft wel als voorwaarde gesteld dat er na twee jaar een evaluatie gehouden zal worden om te kijken of de opbrengst hoger is dan de kosten.
- *Is de rondwandeling Oosterhout al van de grond gekomen? De kloosters in de Heilige Driehoek hebben hier niets meer van gehoord.*
Het probleem is dat er samen met Visit Brabant gekeken is of er een interessante wandeling uit te zetten is in de omgeving. Wel zijn de drie kloosters in Oosterhout opgenomen in het Bindboek en zal het Kloosterfietspad Oosterhout aandoen. Omdat je op de fiets een groter bereik hebt is een fietsroute makkelijker te realiseren dan een wandelroute. De heer Van Deurzen zegt toe zr. Maria Magdalena van Bussel op de hoogte te houden van de ontwikkelingen.
- *Ptr. Engelbertink wijst op het Hilligenpad in Twente dat alle heilig plaatsen daar met elkaar verbindt.*
- *Mevrouw Op 't Hoog merkt op dat de podcasts te vinden zijn op de website van de KNR bij het materiaal voor de Roepingenweek. De film over de stoplab is erg mooi geworden en is echt een aanrader.*
- *Ptr. Hendrickx vraagt iedereen die contact heeft met een Kamerlid, een ambtenaar of een nader persoon die behulpzaam kan zijn bij de lobby bij de overheid dit aan de KNR door te geven. De KNR probeert de bijzondere situatie van de religieuzen blijvend onder de aandacht van de politiek te brengen, maar dit is niet eenvoudig. Dus alle mogelijke ingangen zijn van harte welkom.*

De heer Crajé sluit deze bijeenkomst af. De kloosters die aangegeven hebben in aanmerking te willen komen voor een energiescan zullen hiervoor benaderd worden. Van deze bijeenkomst zal een verslag gemaakt worden. Eventuele vragen die nog leven kunnen via mevrouw Van Bergen worden gesteld.